

Жанрові ознаки дум та народнопісенна символіка в "Слові о полку Ігоревім" і поезії Тараса Шевченка

Олеся Пономаренко
канд. філол. наук,
стар. наук. співр.
Національного музею
Тараса Шевченка,
м. Київ

"Слово о полку Ігоревім", написане невдовзі під впливом вражень від невдалого походу Новгород-Сіверського князя Ігоря на половців 1185 року, має виразні ознаки воїнської повісті й української народної думи водночас.

За твердженням **П. Житецького**, "Слово..." створювалось ніби в два прийоми, з яких поетичний передував прозаїчному, й цим "пояснюється роздвоєння думки, яке відчувається з перших слів: *"Чи не добре було б нам, браття,/ Почати старими словами/ Войних повістей про похід Ігорів, Ігоря Святославича?/ А початися тій пісні/ За подіями цього часу, / А не за намислом Бояновим"* [15; 241]. Автор визначає "Слово..." як "трудну", тобто воїнську повість, оскільки в основі твору лежить військовий похід, в якому беруть участь князі та дружина [9;14], як пісню, оскільки має на меті оспівати звитягу і здатність князів до ратних подвигів, до єдності в ім'я Батьківщини, їхню безмежну любов до рідної землі — таку, що "не знає завеликих жертв", ... *"лиш у потребі каже голову положити для добра вітчизни і для слави"* [6; 89].

Є. Роговер відносить пам'ятку давньоруської літератури XII ст. до татарської доби до ряду типологічних епічних творів середньовічної Європи, оскільки в них розповідається про жорстокі феодальні міжусобиці, котрі призводять до нещасливого кінця, про глибоку скорботу того, хто втілює централізовану владу. Зокрема, зіставляє історичне значення "Слова о полку Ігоревім" для України-Русі з "Піснею про Роланда" для Франції. **Б. Лепкий** наголошує на спільних рисах "Слова..." та українських дум: поважний високий тон зображення оборони вітчизни, розуміння лицарства не як розваги, а як важливого обов'язку, вважаючи автора "Слова..." людиною світською, бо духовник не впровадив би до свого твору поганської міфології [6; 92].

Ця пам'ятка давньоруського письменства — не поема-панегірик на честь князів, на зразок похвальних пісень, співаних двірськими співаками при пирах, адже широкий і вільний злет уяви її автора лине аж у країну віщування: *"Боян бо віщий, якщо кому хотів пісню творити, / то розтікався мислю по древу, / сірим вовком по землі, / сизим орлом під хмарами"* [1; 357]. Так, у "Слові о полку Ігоревім" з'являється притаманний народним колядкам і щедрівкам образ прадерева як вертикальної тричастинної часопросторової моделі світобудови, але художньо переосмислений. **Л. Настенко-Капалет** [17] уважає, що тут зображено музичний інструмент народного співця княжої доби — гусла. Кінцеве славослів'я князям — спільна жанрова ознака "Слова..." та українських народних дум [6; 91].

Б. Лепкий висуває гіпотезу князівського походження співця Ігорового походу: *"... таке у нього знання історії не тільки рідної землі, і то в різних її частинах, часто від себе доволі далеких, але також і поодиноких княжих родів, таке горде почуття лицарської честі і такі сміливі, більше*

Вигляд з Чернечої гори на Дніпро. Фото автора

товариські, ніж підданські відзиви про князів і до князів" [6; 92]. Лише безпосередній учасник походу міг так яскраво передати враження від подробиць.

П. Житецький вбачає в "Слові..." ознаки двовір'я — переплетіння місцевого язичницького світогляду з християнським [5; 273]. Двовірна картина світу простежується і в українських народних думах в яскравих образах віщих птахів та виразній християнській моральності, яка підсилювалася в процесі побутування цих ліро-епічних пісень у середовищі сліпців-кобзарів: "На синьому морі, на білому камені, / Ясенький сокіл жалібно квилить, проквіляє, / Смутно себе має, на синєє море спільна поглядає. / Що на синьому морі недобре щось починає: / Що на небі усі зорі потьмарило, / Половина місяця в хмари вступило; / А із низу буйний вітер повіває, / А по синьому морю супротивну хвилю піднімає, / Судна козацькі на три часті розбиває. / Одну часть взяло — / В землю Агарянську занесло; / Другу часть гирло Дунайськеє пожерло; / А третя — де ж ся має? / В синьому морі потопає!" [13; 42].

М. Максимович наголошує, що: "Український бандурист не був забавником і скоморохом", він прищеплював молоді "глибоко моральні поняття про те, що складає святий обов'язок людства" [8; 460], тобто шанування рідних звичаїв.

Так, герой думи "Пирятинський попович Олексій", щоб порятувати Запорозьке військо від загибелі — втихомирити бурю на Чорному морі — прилюдно кається у своїх гріхах і добровільно погоджується бути принесеним у жертву розгніваній стихії: "Мені чорною китайкою очі зав'яжіте, / до шиї білий камінь приче тіте, /

у синєє море зопхніте! / Нехай буду один погібати, / Козацького війська не збавляти!" [13; 43]. "Стала на Чорнім морі супротивная валечная хвиля утихати, / Стало судно козацьке ніби руками на берег викидати..." [4; 125]. Закінчується дума не славослів'ям, як більшість, а проповіддю про велику силу материнської й батьківської молитви, мудрого звичаю шанувати її. Цю думу **Т. Шевченко** включив до "Букваря Южноруського", укладеного й виданого власним коштом, після завершення роботи над перекладом і переспівом "Слова о полку Ігоревім". У часописі "Основа" за липень 1862 р. думу опубліковано в іншому варіанті.

Описи бурі перегукуються в думі "Пирятинський попович Олексій" і "Слові о полку Ігоревім".

Автор "Слова ..." змальовує картину бурі-перестороги перед битвою в багатозначних метафоричних образах, а потім переходить до першої переможної для русичів сутички з половцями — у п'ятницю 9 травня — та нещадної поразки Ігорєвого війська в суботу, далі — до з'ясування її причини. "Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремєно / і поїхав по чистому полю. / Сонце йому тьмою путь заступало; / ніч, стогнучи йому грозою, птиць збудила; / свист дикий встав поблизу: / див кличе з верху дерева — / велить прислухатись землі незнаємій: / Волзі, і Поморію, і Посуллю, / і Сурожеу, і Корсуню, / і тобі, тмутараканський ідол! / І половці небитими дорогами / побігли до Дону великого; / кричать вози їх опівночі, / мов лебеді сполохани" [1; 361]. Поморієм тут названі узбережжя Азовського та Чорного морів, Сурожем — місто Судак у Криму — отже, окреслюються землі, захоплені тоді половцями [1; 396].

С. Рубцов. Ілюстрація до "Слова о полку Ігоревім".
З колекції С. Воїнова

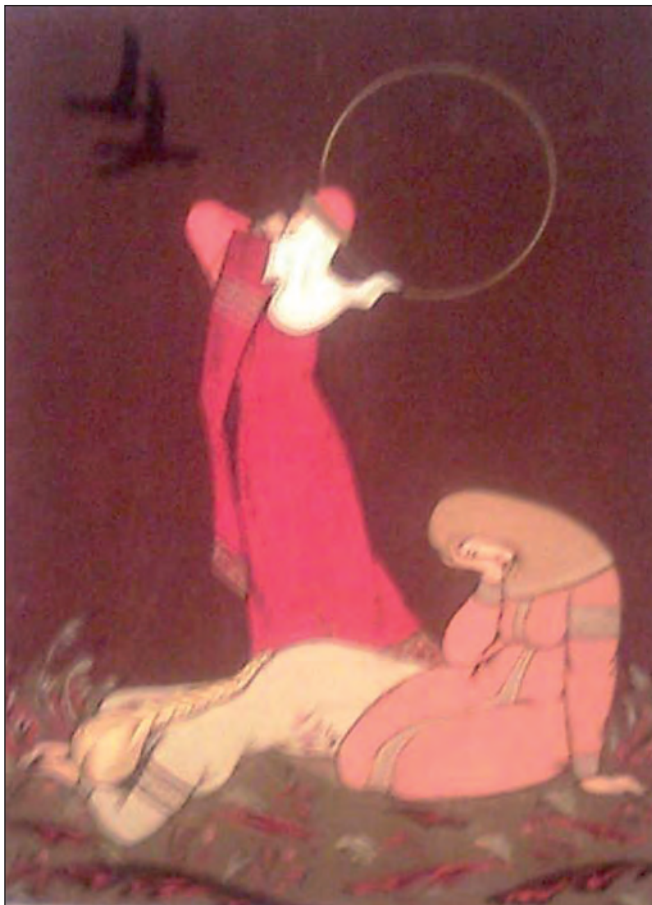
Довкола образу обрядового дуба розгортається сюжет ранньої романтичної балади Т. Шевченка "Причинна", в якій поет показує, що любов для української молоді — така ж велика сила, як і стихії природи. Цей ідеал суголосний із українськими народними ліричними піснями про кохання, проте відмінний від філософії родинно-побутових пісень.

Героїня балади божеволіє від розлуки з коханим: "Щось лізе вверх по стовбуру / До самого краю. / Ото ж тая дівчинонька, / Що сонна блудила: / Отаку-то їй причину / Ворожка зробила!" [11; 76] та гине: "На самий верх на гіллячці / Стала... В серце коле! / Подивилась на всі боки / Та й лізе додолю. / Кругом дуба русалоньки / Мовчки дожидали; / Взяли її, сердешную, / Та й залоскотали" [11; 76]. **Н. Велецька** [14] зауважує, що обряд підійматися вгору по стовбуру дуба в українських Карпатах означав допомогу душі покійного дістатися до горішнього світу. Згадані поетом русалки спрямовують до купальських пісень. Одну з таких архаїчних пісень цитує **Ф. Онуфрійчук** [16]: "На дуб лізла, кору гризла, / З дуба упала, зілля купала".

Пересування по стовбуру дуба символізує перехід в інший світ. Любов же здатна піднести душу понад простором і часом — у вічність. Давні анімістичні вірування українських балад у безсмертя і нерозлучність душ закоханих відображено в "Причинній" через поєднання образів прадерева та віщих птахів: "Посадили над козаком / Явір та ялину. / А в головах у дівчини / Червону калину. / Прилітає зозуленька / Над ними кувати; / Прилітає соловейко / Щоніч щебетати".

Образ сокола-деміурга зі символічним значенням праведного астрального вогню світил — місяця (за **К. Сосенком**) чи сонця (за **О. Афанасьєвим**), або ж блискавки (за **І. Нечуєм-Левицьким**) відомий за давнішим, аніж думи, жанром української народної творчості — календарно-обрядовими піснями, а саме — колядками. В колядках сокіл сидить на вершечку прадерева і спостерігає, чи кривні родичі не чинять кривд один одному.

У "Слові о полку Ігоревім" пташине (соколине) гніздо є метафорою високого й могутнього князівського роду, зокрема роду чернігівського князя Олега, діда новгород-сіверського князя Ігоря: "Дрімає в полі Олегове хоробре гніздо. / Далеко залетіло! / Не було воно на кривду породжене / ні соколу, / ні кречету, / ні тобі, чорний ворон, / поганий половчине!" [1; 363]. Великий Київський князь Святослав у своєму "золотому слові" постає як оборонець руської землі, "батько" різних княжих родів — в образі полинялого сокола: "А чи диво се, браття, старому помолодіти? / Коли сокіл линяє — / високо птиць ганяє: / не дасть гнізда свого в обиду" [1; 377]. У період линяння соколи стають надзвичайно сміливі, адже в них вилуплюються пташенята: відганяють від гнізда навіть сильніших птахів. Святослав, який уже водив князів у переможний похід проти половців, щодо поразки князя Ігоря стверджує: "Та се зле: князі мені — не пособники, / нінащо година обернулась" [1; 376]. "Золоте слово, зі сльозами змішане" — плач старого київського князя Святослава за Батьківщиною, яку князі нищать своєю роз'єднаністю.

С. Рубцов. Ілюстрація до "Слова о полку Ігоревім".
З колекції С. Воїнова

С. Гординський [2] зазначає, що в українських народних колядках слово "помолодитися" вживалося у значенні дати потомство щодо худоби (корів), архаїзм "молоди" в українській мові означає білі хмари й у цьому значенні трапляється в приказці "молодиться на дощ". Спонукаючи князів до спільного походу проти половців, **Святослав** ставить за приклад князя переяславського **Володимира Глібовича**, онука **Юрія Долгорукого**: "Се в Римові кричать під шаблями половецькими, / а Володимир під ранами. / Туга і печаль сину Глібовому!" [1; 377].

Після поразки Ігорєвого полку половці поділилися на два табори: **Гзак** зі своїми військами оточили Путивль, хоча здобути місто не змогли, сплюндрували Посейм'я; **Кончак** вирушив на Переяслав, де зазнав поразки від русичів і дорогою назад захопив містечко Римів. Коли половці оточили Переяслав, проти них виїхав із невеличким загonom **Володимир Глібович**, брат дружини "буй-тура" **Всеволода**. Він бився так хоробро з численним ворожим військом, що був поранений аж трьома списами. Руські воїни відбили у ворогів пораненого князя, але, повертаючись із походу, він тяжко захворів і помер 18 квітня 1187р. [1; 406]. Недалеко від Переяслава — у Каневі — на Успенському соборі є дві меморіальні дошки: праворуч від входу — чотирьом героям "Слова...", серед яких Володимир Глібович, ліворуч — Т. Шевченкові, якого тут відспівували перед похованням на Чернечій горі. Т. Шевченко любив відпочивати на тій горі, розмірковуючи ра-

зом із **М. Максимовичем** про похованих там гетьманів. Закликаючи волинських князів разом з іншими князями обороняти Руську землю, автор "золотого слова" іменує їх соколами-шестикрильцями: "Інгар і Всеволод, / і всі три Мстиславичі, не лихого гнізда шестикрильці! / Загородіте полю ворота своїми гострими стрілами / за землю Руськую, / за рани Ігорєві, / сміливого Святославича!" [1; 379]. Саме на розправлених крилах сокола — при ширянні — видно всі шість частин його оперення.

Співець Ігоря у піснях Бояна бачить широкі задуми, розуміння зв'язку подій минулого, майбутнього і сьогодення, вказує, що "ці піснеспіви мали переважно історичний характер, тобто стосувалися історичних осіб і подій [5; 271]". Автор повісті-пісні за спостереженнями **П. Житецького**, послуговується художніми прийомами, до яких вдавався віщий Боян. "Споминав він, кажуть, давніх часів усобиці — / тоді напускав десять соколів на стадо лебедиць: / котру сокіл доганяє, / та перша пісню співає / ... / Боян же, браття, / не десять соколів на стадо лебедиць пускає, / а свої віщі персти на живій струни накладає, / і вони самі князям славу рокотали" [1; 357].

Княжі дружини, пов'язані династичними звичаями та переказами, були б уже анахронізмом у тих обставинах через три століття після появи "Слова...". "З'явилися козацькі дружини, на чолі яких стояли народні ватажки. Але сутність боротьби зовсім не змінилася: тими самими шляхами ходили козаки на своїх ворогів, як і давньоруські дружини, — серед тої ж степової обстановки зустрічалися" зі "степовими хижакми, стародавніми ворогами Русі" в XV—XVI сторіччях [5; 284, 285]. На час появи "Слова..." межі Київської Русі були розширені етнічно чужим для українського осердя Володимиро-Суздальським князівством.

Т. Шевченко у своїй поезії орієнтував читача на козацьку державу, з якої починається національне самовизначення українців, оборона кордонів України. Вбачаючи в династичній владі князів Київської Русі причину національної роздробленості, Т. Шевченко обрав взірцем для майбутньої України козацьку добу й оспівав її у своїй поезії ("Перебендя", "Гайдамаки", "Гамалія", "Сліпий", "Невольник").

Ідентифікуючи себе продовжувачем традицій співців подій історичної ваги для всього українського народу, поет назвав свою збірку "Кобзар" (1840). Її героєм став очевидець, учасник і натхненник визвольних походів козацтва — кобзар, основу пісенного репертуару котрого становить героїчний епос, зокрема, думи. Відкриває збірку вірш "Думи мої, думи мої...", в якому Т. Шевченко вперше у світовій літературі, за словами **І. Дзуби**, формулює розуміння козацької слави високих могил: "Нехай душі козацькі / В Україні витають. / Там широко, там весело. Од краю до краю. / Як та воля, що минулась, Дніпр широкий-море. / Степ, і степ, режуть пороги. І могили-гори". Готуючи до друку повніше видання "Кобзаря" (1847), на жаль, не здійснене, автор ставив перед письменниками вимогу достеменного знання народного життя, осягнення його

величі передусім через думи: "...прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, не наче справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать ..." [18; 208].

Якщо на образно-символічному рівні багато "темних місць" "Слова о полку Ігоревім" прояснюється завдяки зіставленню з календарно-обрядовою поезією, зокрема з колядками та щедрівками, то на синтаксичному, композиційному та ідейно-художньому рівнях цей твір красного письменства давньоруської доби є архаїчним праобразом української думи.

За твердженням **І. Срезневського**, спільним здобутком усіх слов'ян був 10-складовий вірш, створений так, щов першій напівстрофі — 4 склади, а в другій — 6 (іноді навпаки) [5; 279].

В українських обрядових піснях, переважно колядках, наявні строфи на дві з половиною стопи (подібні за розміром до усиченого тристопного ямба) з рівною кількістю складів (5 і 5), які виражають ясний і спокійний настрій співака (виконавця), а не внутрішні пориви чуттів: "А в полі, в полі / Й у видноколі, / Стоять намети / з білого шовку ..." [5; 280].

У думах зовсім відмінний розмір, особливість якого полягає в нерівноскладовості строф: то розтягнутих, то стислих [5; 280]. Кожен рядок (строфа) містить один логічний наголос незалежно від кількості складів: "Кожен вірш думи дорівнює окремій строфі з одним наголосом, незалежно від того, скільки складів у цьому вірші. Це надає думі ритмічної визначеності, проте завдяки цьому різкіше виступає невідповідність коротких та довгих віршів. Така сутність цієї мірної прози — відмінності дум від обрядових та сімейно-побутових пісень.

У думах думка поетичного рядка прагне до завершеного вираження, позначеного одним наголосом, що надає кожному рядку деякої окремішності та викінченості. Ось тому цей вірш не вкладається у визначений мотив пісні, яка [...] створюється під впливом мелодії. У думах, на противагу цьому, мелодія підкорена змісту вірша, який передається то співом, то речитативом, іноді ж коливається між тим та іншим. Виконавець думи, користуючись цією рухливістю вірша, [...] може виразити в ньому свої власні настрої та почуття. Звідси — ліричний, пристрасний тон, який спричиняє особливу душевність музичного виконання думи" [5; 281].

Нерівноскладовий розмір, зумовлений емоційною схвильованістю оповіді про події з відповідним виділенням в окремі строфи історичних уточнень і ліричних звертань, закликів, благань та прокльонів, характерний і для "Слова о полку Ігоревім".

Мотив історичної обумовленості нещасливої особистої та національної долі, спричинений національним розбратом, наскрізний у "Слові о полку Ігоревім": "Уже-бо браття, невеселая година настала, / уже пустиня силу прикрила. / Встала обида в силах Дажьдбожа внука, ступила дівою на землю трояню, / заплескала лебединими крильми на морі край Дону; / плещучи, прогнала багаті часи. / Припинились походи князів на

поганих, / сказав бо брат брату: / "Се моє, і те теж моє" [1; 369]; у поемах Т. Шевченка "Великий льох", "І мертвим, і живим..." періоду "грехо літ" (1843—1845 рр.).

За словами **М. Максимовича**, в українських епічних піснях, зокрема в думах, виражена боротьба духу з долею, досада, печаль і журба пронизує їх як лейтмотив. Вони вирізняються поривами пристрасті, твердістю й силою чуття, в них більше дії. Ці ознаки дум повною мірою виявились у "Слові о полку Ігоревім" [7; 349].

Анонімний автор повісті-пісні XII ст. змальовує відчайдушного і рішучого князя Ігоря, який не встиг приєднатися до переможного походу коаліції князів проти половців, організованого київським князем Святославом 1184 р., з малими силами 25 квітня 1185 р. вирушив у похід з Новгорода Сіверського. 1 травня він дійшов до ріки Дінця, де його застало сонячне затемнення: "Тоді Ігор глянув на світлеє сонце й побачив / від нього тьмою всі свої вої прикриті. / І сказав Ігор до дружини своєї: "Браття і дружино! / Лучче ж би потягтим бути, аніж полоненим бути" [1; 361].

Кочівники-половці в кінці XI-XII ст. захопили всю південну частину теперішньої України, Крим і басейн Дону [1; 393]. Князь Ігор закликав відвоювати в загарбників ці території: "і жадоба спробувати Дону великого / знамення йому заступила. / "Хочу-бо — сказав, — списа переломити кінець поля половецького; / з вами, русичі / хочу голову свою положити / або напитися шоломом з Дону".

Аналогічне символічне значення мають і шевченківські поетичні рядки про пиття братчиками-кирило-мефодіївцями води з Дніпра зі заспіву до циклу "В казематі": "І, певне, думали: "Коли / На раду тиху, на розмову, / Коли ми зійдемося знову / На сій зубоженій землі?" / Ніколи, браття, ніколи / З Дніпра укуні не п'ємо." Таке глибоке переосмислення поезики "Слова..." в контексті історичної долі сучасної Шевченкові України засвідчує, що на той час (1847 р.) він добре знав пам'ятку нашого давнього красного письменства.

Стогін невільників розлягається по всій території України-Русі після поразки князя Ігоря. Жаління та плачі становлять провідну складову українських народних дум, "тому й форми плачу — прокляття і молитва — притаманні майже всім думам. Особливо гостро звучать ці форми у т.зв. "плачах" невільників [5; 277]. "...землю турецьку, віру бусурманську / кленуть-проклінають: / — Ти, земле турецька, ти, віро бусурманська, / Ти, розлуку християнська: / А вже ж не одного розлучила ти за сім літ війною — / Мужа з женою, / Брата з сестрою, / Діток маленьких з отцем, маткою." / Визволь, Боже, бідного невільника / На святоруський берег, / У край веселий, / У мир хрещений!" [4; 60].

Як поетична пам'ятка Південної Русі, "Слово..." — непоодиноким явищем: "Співець Ігоря був лише першим виразником того поетичного настрою, котрий досяг усенародного значення в думах" [5; 285].

Наукове підґрунтя про зв'язок "Слова" з українською народною поезією заклав у 1830-х рр. **М. Максимович** [2; 5]. У 1837 р. у Києві вийшов друком переклад "Слова о полку Ігоревім" М. Максимовича того-

часною російською мовою, а в Петербурзі — його ж наукова розвідка, присвячена цій пам'ятці. Стаття написана на основі авторського курсу лекцій зі словесності, читаних у 1835 р. в київському університеті св. Володимира. Саме М. Максимович уперше вказав на подібність віршових розмірів "Слова..." та українських дум: народні думи "наближаються до Ігоревої пісні за невизначеною, іноді великою кількістю стоп у своїх віршах, які звучать різномірною, вільною гармонією і мають по багато співзвучних віршованих рядків на одну риму..." [5; 278].

Про давній задум перекласти "Слово о полку Ігоревім" тогочасною українською мовою Т. Шевченко пише з Новопетровського укріплення в листах до А. Козачковського від 14 квітня 1854 р. та до О. Бодяньського від 1 травня 1854 р. із проханням передати йому примірник пам'ятки видання М. Максимовича або А. Шишкова (прозовий переклад 1805 р. російською мовою). У 1854 р. автор "Кобзаря" дізнався про публікацію віршового перекладу "Слова..." в Петербурзі М. Гербеля тогочасною російською мовою й продовжує цікавитися пам'яткою в листі до М. Щенкіна від 5 грудня 1857 р.: новим — українським — перекладом М. Максимовича, про який дізнався в Нижньому Новгороді. На засланні поет так і не одержав "Слово о полку Ігоревім". Він почав перекладати цю пам'ятку давньоруського красномовства влітку 1860 р.

В особистій бібліотеці Т. Шевченка було кілька видань перекладів російською мовою "Слова о полку Ігоревім": М. Грамматіна (М., 1823), М. Максимовича (К., 1837), М. Гербеля (2-ге вид. — СПб., 1855). Українські переклади з'явилися лише у другій половині XIX ст.

Пам'ятку Київської Русі М. Грамматін переклав оповідним розміром російських казок — мірною прозою, в якій по кілька коротких складів урівнювалися з одним довгим, утворюючи мірні фрази, рівні одна одній за розміром, хоча й дуже відмінні за кількістю складів. Мірна проза українських народних дум створювалася в період розвитку мови, коли в ній зникли будь-які сліди довготи голосних [5; 277, 278].

Історичний тон думи вимагає ретельного викладення подробиць, яке викликає нарощування мовлення та виділення з подовженого вірша коротких виразів у вигляді окремих віршів [5; 282]: "То в тій галері Алкан-паша, / Трапезонтське княжєся гуляє. / Має собі ізбраного люду: / Сімсот турків, яничар штириста / Да бідного невольника півчвартаста / Без старшини військової. / Перший старший між ними пробуває Кішка Самійло, гетьман запорозький; / Другий — Марко Рудий, суддя військовий; / Третій — Мусій Грач, військовий трембач; / Четвертий — Лях Бутурлак, ключник галерський, / Сотник переяславський, / Недовірок християнський, / Що був тридцять літ у неволі, / Двадцять штири, як став по волі, / Потурчився, побусурманився / Для панства великого, / Для лакомства нещасного!" [4; 78].

"Коли епічний тон змінюється на ліричний, тобто замість оповіді з'являється заклик, звертання, прок-

"Сліпий" ("Невольник") Селія. 1843 р.

ляття, то, зазвичай, вірш стає коротшим" [5; 282]: "То не ясний сокіл квилить-проквіляє, / Як син до батька, до матері у городи християнські поклони посилає, / Сокола ясного рідним братом називає: / Соколе ясний, / Брате мій рідний! / Ти високо літаєш, / Ти далеко видаси, / Чому у мого батька й матері ніколи в гостях не буваєш?" [4; 58].

Приклади нерівноскладовості доводять, що "вірш українських дум є витвором схвильованої думки, котра була викликана не епічним переказом віддаленої старовини, а живими явищами поточного життя" [5; 282]. Щодо ритміки, то "сліди того ж вірша, котрий панує в думках, ми вже зустрічаємо у XII ст., у "Слові о полку Ігоревім", котре в цьому значенні можна вважати предтечею [...] українських дум" [5; 283].

Ритмічний малюнок, величний трагічний настрій "Слова...", блискуче відтворив у своєму поетичному перекладі уривку з картиною вирішального бою,

який приніс поразку князю Ігорю, Т. Шевченко: "З передсвіта до вечора, / А з вечора до досвіта / Летить стріла каленая, / Бряжчить шабля о шеломі, / Трищать списи гартовані / В степу, в незнаемому полі, / Середи землі Половецької. // Земля чорна копитами / Поорана, поритая; / Костьми земля засіяна, / А кровію политая. / І журба-туга на тім полі / Зійшла для Руської землі" [12; 345].

Образ битви-жнив, властивий для українських героїчних історичних пісень, із чергуванням симетрично розташованих римованих строф і рівною кількістю складів, із двостопним розміром і двома логічними наголосами, близький до календарно-обрядових пісень: "Ой у неділю рано-пораненьку / Ой збрав женці та Коваленко, / Ой збирав женці та добірнії — / Хлопці та дівчата та все молодії. / Хлопці та дівчата п'ють та гуляють, / А молодіці сильненько ридають. / А зібрав женці все добірнії, / А подавав серпи" [10; 360]. Такі добрі, що могли бути замість золотих.

Весільний бенкет є наскрізною метафорою смертельного бою в українських історичних піснях, яка трапляється із цим символічним значенням також у думках. Метафоричний образ смерті як весільного бенкету наявний і в уривку "Слова...", обраному Т. Шевченком для переспіву: "І бились день, / І другий билися, / Та коло полудня на третій / Поникли Ігореві стязі. / Отак на березі Каяли / Брати різнилися; бо не стало / Крові-вина ... Допировали / Хоробрі русичі той пир, / Сватів упоїли, / А самі простяглися / За землю руськую. Хилилась / І слалась, плачучи, трава, / Високі гнулись дерева..." [12; 346]. Водночас образ смертельного бою як сватання у "Слові..." має й історичний зміст: руські князі часто родичалися з половецькою знаттю, син князя Ігоря — Володимир був заручений із ханською дочкою Кончаківною [1; 401].

Очевидно, що Т. Шевченко ознайомився зі "Словом о полку Ігоревім" задовго до заслання. Наприкінці 1830-х рр. у Петербурзі поет користувався бібліотекою видатного літератора **Є. Гребінки**, в якій був переклад пам'ятки російською мовою **В. Жуковського** (1818 р.) або читав першодрук. У 1843 р. в Яготині Кобзар міг бачити російський прозовий переклад "Слова..." **В. Канніста** (1808 р.) або ж переклад **М. Максимовича** в Києві.

У поемі-містерії Т. Шевченка "Великий льох" (1845 р.) втілено метафоричний образ сватання як національного поневолення України та поступової деградації суспільної свідомості бездержавного народу за трьох історичних епох: **Б. Хмельницького**, **Петра I**, **Катерини II**. У розділі поеми "Три душі" виступають символічні персоніфікації України та її суспільних верств, розділених громадянською війною на два табори під час Полтавської битви: Гетьмана **І. Мазепу** та царя **Петра I**: "Я меж трупами валялась / У самих палатах / Мазепиних... Коло мене / І сестра, і мати / Зарізані, обнявшись, / Зо мною лежали..." [11; 316]. Стара бабуся обох сестер персоніфікує Україну за **Б. Хмельницького**: "Одна тільки й осталася / В Батурині хата! / І в тій хаті поставили / Царя ночувати, / Як вертався із-під Полтави. / А я йшла з водою / До хати-

ни... а він мені / Махає рукою, / Каже коня напоїти, / А я й напоїла!..". В українських ліричних піснях про кохання "дівчина напуває козакові коня" — сталий мотив, який означав, що вона виявляє до нього свою любов. "Я не знала, що я тяжко, / Тяжко согрішила! / Ледве я дійшла до хати, / На порозі впала. / А наавтра, як цар вийшов, / Мене поховала / Та бабуся, що осталась / На тій пожарині / Та ще й мене привітала / В безверхій хатині. / А наавтра й вона вмерла / Й зотліла у хаті, / Бо нікому в Батурині / Було поховати" [11; 316, 317]. Батурин був резиденцією гетьмана **Мазепи**.

Шевченків символічний образ безверхої хати як поневоленого загарбниками рідного краю закорінений у "Слові о полку Ігоревім", у символічному сні великого київського князя Святослава: "А Святослав мутен сон бачив в Києві на горах. / В цю ніч з вечора одягали мене, — рече, — / чорним покривалом на кроваті тисовій, / черпали мені синє вино з отрутою змішане / сипали мені з порожніх сагайдаків степовиків поганих / великий жемчуг на лоно / і ніжили мене. / Уже дошки без князька в моїм теремі гостроверхім" [1; 373]. Відправа поховального обряду з розбиранням даху домівки, відомого язичницькій традиції українців, над київським князем Святославом після поразки Ігорового полку в битві з половцями символізує глибоку скорботу з приводу поневолення рідного краю. Перли в українській культурній традиції тлумачення сновидінь символізують сльози, вчинки ворогів (тут кочовиків-половців) — свою протилежність. У розгорнутих метафорах бенкету світил і дощу в українських колядках тисові столи у поєднанні з кольоровим вином, зазвичай зеленим, перлові мости утворювали збірний образ радощів і надмірного достатку.

Образ безверхої хати, як поруйнованої самодержавно-кріпосницькою системою України, у поезії Т. Шевченка вперше трапляється в поемі "Сон" (1844 р.): "Тяжко матір покидати / У безверхій хаті. / А ще гірше дивитися / На сльози та лати" [11; 269].

Після скорботної картини сплюндрованої половцями Київської Русі автор "Слова о полку Ігоревім" вмістив "золоте слово" київського князя Святослава, який намагався протистояти загрозі кочових степовиків, створивши після поразки Ігоря нову коаліцію князів довкола осердя Русі — Києва: закликав галицьких і володимиро-волинських володарів "отчий золотий стіл постерегти" [1; 377].

Серед князів, до яких звернене "золоте слово", були **Галицький Ярослав Осмомисл**, батько дружини Ігоря **Єфросинії Ярославни**: "Галицький Осмомисле Ярославе! / Високо сидиш ти на своїм златоверхім столі, підпер гори угорської своїми залізними полками, / заступивши королеві путь, зачинивши Дунаю ворота, мотаючи тягарі через хмари, / суди рядячи до Дунаю. / Грози твої по землях, одчиняєш ти Києву ворота, / Стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів за землями / Стрілай, господарю, Кончака, / раба поганого, / за землю Руськую, / за рани Ігореві, / смілого Святославича!" [1; 378]. Цей князь постає як могутній володар, який зміцнив кордони своїх володінь, вплив котрого

відчувається навіть у Києві (відчинити ворота місту означало підкорити його).

Другий — обраний для переспіву Т. Шевченком — поетичний уривок зі "Слова о полку Ігоревім" доповнює картину туги за рідною землею плачем княжни Ярославни за своїм чоловіком — Ігорем. Він увібрав у себе мотиви голосінь, замовлянь та родинно-обрядових пісень:

"І квилить, плаче Ярославна / В Путивлі рано на валу: / "Вітрило-вітре мій єдиний, / Легкий, крилатий господине! / Нащо на дужому крилі / На вої любії мої, / На князя, ладо моє миле, / Ти ханові метаси стріли? / Не мало неба, і землі, / І моря синього. На морі / Гойдай насади-кораблі. / А ти, прелютій... Горе! Горе! / Моє веселіє украв..." [12; 342]. У Шевченковому переспіві "Плачу Ярославни" ритмічний малюнок чіткіший, ніж в оригіналі, наближається до п'ятистопного ямбу, подекуди усіченого, що чергується з чотиристопним. Очевидні і змістові розходження поета XIX ст. із оригіналом.

У "Слові...": "Ярославна рано плаче в Путивлі на забралі, примовляючи: / "Світлеє і трисвітлеє сонце! / Всім тепле і красне єси! / Чому, господине, простерло гарячі промені свої / на лади воїв, / в полі безводнім спрагою їм луки звело, / тугою їм сайдаки стягло?" // Заграло море опівночі, / ідуть смерчі млою: / Ігореві князю Бог путь явить / Із землі Половецької / на землю Руськую, / к отчому золотому столу" [1; 385,387]. У давньоруській пам'ятці після молитви-закляття вірної Ярославни силам природи — вітрові, Дніпру, сонцю — з метою відвести від Ігоря та його війська небезпеку — розбурхане море ніби допомагає князеві дістатися рідного дому. Причому сонце в молитві Ярославни в оригіналі назване по-язичницьки — "трисвітлим" (за аналогією до своїх трьох основних часових позицій за день — на світанку, опівдні, на заході та за рік — навесні, влітку, взимку), а в Шевченковому переспіві — "пресвітлим" (префікс "пре" на означення найвищого ступеня порівняння типовий для церковнослов'янської мови і вживаний в українській літературній мові).

Т. Шевченко у своїй інтерпретації "Плачу Ярославни" передусім підкреслює подружню вірність героїні: *"І плаче, плаче Ярославна / В Путивлі на валу, на брамі, / Святеє сонечко зійшло. / І каже: — "Сонце пресвятеє / На землю радість принесло / І людям, і землі, моєї / Туги-нудьги не розвело. / Святий, огненний господине! / Спалив єси луги, степи, / Спалив і князя, і дружину, / Спали мене на самоті! / Або не грій і не світи. / Загинув ладо... Я загину!"* [12; 343]. Поет створив голосіння, яким поставив Ярославну в один ряд із руськими жінками, котрі оплакують своїх чоловіків з Ігорового війська, полеглих у бою з половцями: *"Жони руські заплакали, примовляючи: / "Уже нам своїх милих лад / ні мислію помислити, / ні думою здумати, / ні очима оглядати, / а злата і сребра ни мало того потрепати"* [1; 370, 371].

Останній рядок подаємо не в перекладі *Л. Махновця*, а в оригіналі. *С. Гординський* [2; 11—25] розглядає словоформу "потрепати" в контексті архаїчного

Ярославна. Художник В.І. Лопата

жанру української обрядової поезії — колядок, де співається про дівочий вінок-трепеток, і доводить, що зілля-трепіття — поняття не ботанічне, а поетичне. Найдавнішими дівочими прикрасами були квіткові вінки, які мають майоріти, тріпотіти від вітру, ці тріпотіння в українському фольклорі пов'язувалися з уявленнями про красу. В українських веснянках [10; 67—69] вінок із хрещатого барвінку як символ дівочої цноти згадується поруч із образами кривого танцю, якому не вивести чи не виплести кінця, та Дунаю як річки взагалі. Завершити вінок і танок означає обрати судженого.

У добу "Слова..." і напередодні були поширені форми жіночих прикрас-дармовісів, які тріпотіли від людських рухів. Геродот писав, що скитські жінки оздоблювали свої голови золотими ковтками.

З високою поетичною майстерністю автор "Слова..." змальовує лементування руських жінок, "які зовсім не побиваються за золотом чи сріблом, а заявляють, що на знак жалоби по своїх загиблих чоловіках більше не носитимуть коштовних прикрас. Адже в цих овдовілих жінок залишилися прикраси від попередніх дарунків та військової здобичі. Ще й досі в Україні вдови перестають носити прикраси на знак жалоби [2; 21].

Отже, "Слово о полку Ігоревім" за ритмікою і композицією, за ідейним спрямуванням найближче стоїть до українських дум, а зміст його багатозначних метафор на образно-символічному рівні найкраще проясняється у зіставленні з найархаїчнішими жанрами українського календарно-обрядового фольклору. Символічний образ сокола як "ока моралі" дохристиянських часів поєднує "Слово..." з думами. Але замість прадерева колядок і щедривок у думках з'являється

Меморіальні дошки на Успенському соборі в Каневі

ся рідна земля в образі білого каменя. Глибоко осмисленим образом прадерева "Слово..." споріднене з українською календарно-обрядовою поезією, що виключає припущення про підробку пам'ятки у пізніші часи. У "Слові о полку Ігоревім" представлена українська народна поезія, давніша, ніж сама пам'ятка літератури Київської Русі XII ст., саме цю поезію й

ритміку органічно засвоїв Т. Шевченко. Для переспівів він обрав два уривки "Слова...", перший з яких увібрав жанрові ознаки героїчного епосу, а другий — родинно-обрядової поезії. Поетичні метафори "Слова...", тобто "темні місця", часто тлумачать у зіставленні з поезією Т. Шевченка. ■

Література:

1. **Анонім.** Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава // *Золоте слово. Хрестоматія літератури України - Русі епохи Середньовіччя IX—XV століть: У 2-х кн. / За ред. Василя Яременка.* — К.: Аконіт, 2002. — Т.2. С.356—391.
2. **Гордінський С.** "Слово о полку Ігоревім" і українська народна поезія. — Вінніпег: УВАН, 1963. 94 с.
3. **Гордінський С.** "Слово о полку Ігоревім" — пам'ятник давньоукраїнської поезії світової слави // *Народна творчість та етнографія.* — 2000. — №5, 6. — С. 93—103.
4. *Думи / Упоряд. А.Г. Нудьга.* — К.: Радянський письменник, 1969. — 356 с.
5. **Житецький П.** О поэтическом стиле и литературной форме "Слова о полку Игореве" // **Житецький П.Г.** Вибрані праці. Філологія /АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 255—285.
6. **Лепкий Б.** "Слово о полку Ігоревім" — пам'ятник давньоукраїнської поезії світової слави // *Народна творчість та етнографія.* — 2000. — №5—6. — С. 89—92.
7. **Максимович М.А.** О малороссийских народных песнях // *Вибрані твори.* — К.: Либідь, 2004.
8. **Максимович М.А.** Что такое "Думы" // *Собр. соч.* — К., 1877. — Т. 2. — С. 458 — 461.
9. **Роговер Е.** "Слово о полку Игореве" в кругу шедевров национальных литератур // *Литература.* — 2001. — №22. С. 14, 15.
10. **Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. / Атрибуція автографів, упоряд., передмова і примітки О. І. Дея.** — К.: Наукова думка, 1983. — 528 с.
11. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: **М. Г. Жулинський** (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т.1: Поезія 1837—1847. — 784 с.
12. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: **М. Г. Жулинський** (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т.2: Поезія 1847—1861. — 784 с.
13. **Шевченко Т. Г.** Букварь Южнорусский. — К.: "Веселка", 1991.
14. **Велецкая Н.** Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М. "Наука", 1978.
15. **Свідзінський В.** Твори. — К.: "Критика". Т.2.
16. **Онуфрійчук Ф.** Світ рослин у творах Т. Шевченка. — Йорктон. — 1961. — 52 с.
17. **Настенко-Капалет Л.** Тайна вешего Бояна: Факты, исслед., гипотезы / Л. Настенко-Капалет // *День.* — 2005. — 11 марта (№42). — С. 8.
18. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: **М. Г. Жулинський** (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т.5. — 496 с.